

Р.С. Каренов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Мұрат Мөңкеұлы — «зар заман» ақындарының ірі өкілі

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысының жырауы, көрнекті ақын Мұрат Мөңкеұлының өмірі мен қызметі суреттелген. Оның жас кезінде өз заманының көптеген ақындармен айтысқа түсіп, әдеби шеберлік мектебінен өткендігі көрсетілген. Ақынның туған жерге деген махаббатты жырлап, көптеген өлеңдер, толғаулар, арнаулар шығарғандығы туралы айтылған. Өзінің өлең-толғауларында Мұрат жырау бай және батыл жігітті, бойжеткен қалыңдықты, қаршыға қосып аңға шыққанды, өмірдің қысқалығын, күйбең тіршіліктің өзгергіштігін жырлағандығы баяндалған. Халықтың ауыр жағдайын, өз күдігін, арман мен үмітін суреттеген ақынның маңызды шығармаларының бірі «Үш қиян» дастанына айрықша көңіл бөлінген. Қазақтарды рулық жікшілдіктен аулақ болуға шақырған «Сарыарқа» толғауына, сондай-ақ қазақ батырларына арналған «Қарасай-Қази» және «Қазтуған» поэмаларына сипаттама берілген. Мұрат өз шығармаларында көптеп қолданылып жүрген өлең пішіндерін шеберлікпен қолданғандығы, психологиялық сипаттамаларда шыншылдық пен нақтылыққа ұмтылғандығы, әдеби тілдің дамуына үлес қосқандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: қоғам, ел, зар заман, өкілі, отарлау, ақын, айтыс, толғау, халық, арман, үміт, жер, саясат, әдебиеттану тарихы.

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі байырлық рух XVIII ғ. жоңғарлармен қарсы күресте, XIX ғ. ұлт-азаттық күресте қайта көтерілгенімен, Қазақстанның Ресей құрамына өтуі нәтижесінде «зар заман» кезеңі басталды.

Қазақ жеріне қол салған Патша үкіметі енгізген жаңа әкімшілік шаралар қазақ болмысына тән емес-ті. Ұрлық, талас-тартыс, алауыздық, арызқойлық — қазақ қоғамының осы кезеңдегі жемісі болды.

1737 ж. бодан болу құжатына қол қойылғаннан араға ғасыр салған уақытта қазақ жері толған орыс бекіністері болды. 1868 ж. «Қазақ жерін отарлау жоспары» жайлы құпия жарғыдағы «қазақтың ру басылары мен сұлтандарын бірімен-бірін иттей таластырып, бірінің етін бірі жейтіндей араз қылу керек» деген шарттары межесінен аса орындалды. Болыстыққа, старшындыққа талас елді алауыз қылды. Бодандыққа кірдік деген түсініктің өзі ұлысын да, кішісін де бейшара кейіпке түсірді.

Кез келген ұрыста қылыштың жүзінде, найзаның ұшында батылдық пен қайсарлық таныта алатын ержүрек халық мылтық пен зеңбіректің алдында шарасыз, дәрменсіз қалды [1; 3]. Сондықтан да бұл кезең зар заманға айналды.

Осы кезде өмір сүрген қазақ ақын-жырауларының бір тобы қоғамда болып жатқан келеңсіз құбылыстарды аяусыз сынға алды. Олар Қазақ елінің Ресейге қосылуымен капиталистік көзқарастардың енуін кері кеткендік деп есептеді. Өткен өмірді аңсады, болашақ туралы өз болжамдары мен пікірлерін білдірді.

Қоғамда болып жатқан өзгерістерге өзіндік көзқараста болған және сол бағытта жырлаған ақындарды М. Әуезов «зар заман жыршылары» деп атаған болатын және әдебиеттану тарихында да олар осылай айтылды [2; 11].

Зар заман кезеңінде ғұмыр кешкен орталық езігіге түскен қазақ халқының тағдырын мұн-зармен жырлаған ақындар шоғыры, оның белгілі өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, тағы басқалар. Олар XIX ғасырдағы қазақ өміріне тән барлық құбылыстарды аяусыз сынады. Қазақ халқының шұрайлы жерлерін алып, аздырып, діннен аулақтату сияқты империялық пиғылдардың жүзеге асуына қарсылық қозғалысы зар заман ақындарының қайраткерлік поэзиясын өмірге әкелді.

1870 жж. жаңа низам заңы қолданылып, әрі ел аштыққа ұрынып, оязной, болыс, ауылнайлар билей бастағанда Шортанбай: «Зар, зар заман, зар заман, Зарлап өткен бір заман» деп күңіренсе, Мұрат Мөңкеұлы [3; 148, 149]:

*Замана қайтіп түзелсін:
Қоңсыдан туған би болды,
Бұ сықылды күй болды,
Көрген жұртқа таң болды.
Азамат ердің баласы,
Айдарына малы жоқ,
Топ көрерге зар болды.
Қара кісі хан болды,
Қоспақтан туған қортықша
Қатарға шығып, нар болды.
Асылзада баласы,
Дәулеті кетіп қолынан,
Қоңсысына құл болды.
Асылсыздың баласы,
Ақшасына сүйеніп,
Айтқан сөзі пұл болды.
Шыркөбелек айналып,
Замананың адамы,
Заманың мұндай сұм болды! —*

деп толғанды. Осы кездегі Ресей империясы тарапынан көрген қысым әдебиетте осылай қалды.

Зар заман мектебінің аса ірі өкілдерінің бірі — Мұрат Мөңкеұлы

Ол патша өкіметінің отарлау саясатының қазақ халқының болмыс-тіршілігіне кері әсер еткенін, көптеген қайшылықтарды алып келгенін, заманның азғанын, әдет-ғұрыптың тозғанын, ел-жұртта береке қалмағанын шығармаларының басты тақырыбы етіп алды. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен тұрмыс-салтына едәуір ықпал еткен капиталистік қатынастарды қабылдамаған ақын халық өмірінде болып жатқан өзгерістерге сын көзбен қарады.

Мұрат Ноғайлы заманында және одан кейінгі кезеңдерде өмір сүрген Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Шалғез, Доспамбет, Жиенбет жыраулардың шығармаларын біздің заманымызға бірден-бір жеткізуші болды. Оның қазақ тарихы үшін зор маңызы бар.

Мөңкеұлы Мұрат 1843 ж. Қазақстанның Батыс өлкесіне қарасты Қызылқоға жерінде, Қарабау жайлаған Беріш елінде дүниеге келген. Пайғамбар жасына келгенде (1906 ж.) Индер ауданының Өрлік ауылының Қараағаш деген жерінде өмірден озып, Жарсуат ауылы маңына жерленгені белгілі болып отыр.

Соңғы кездердегі басылымдарда Мұраттың әкесі Мөңкенің атақты би болғаны айтылып қалып жүр. Ол Тайсойған, Қарабау жерлерін мекендеген Қаратоқай ұлыстарының белді биі болған.

Мұрат жыраудың текті тұқымнан шыққаны шындыққа келеді. Ол Кіші жүздің он екі ата Байұлының Беріш руынан тарайды. М. Неталиевтің «Кіші жүз шежіресі» атты тарихи-этнографиялық зерттеуінде Беріш – Байбақты, Байсейіт болып екіге бөлінеді. Беріштің Байсейіт баласынан Тілес, Қимас туса, Тілестен Бөкен, Қаратоқай шығады. Қаратоқай қарттың Аңдағұл, Сасыған, Айтқожа деген үш баласы болады.

Қаратоқайдың ортаншы баласы Сасығаннан Аққұлы деген азамат дүниеге келеді, одан — бес бала: Қарабие, Жиенбай, Өтеғұл, Мамаш, Құлсары. Жиенбайдан – Рақпан, одан – Аман. Аманнан – Мөңке, одан – Матай, Мұрат ақын [4; 48–52].

Мұрат Мөңкенің екінші ұлы, үлкені Матай да күшті ақын болған. Біреулер оның руын неге айтып отыр деуі мүмкін. Ешкім де аспаннан түскен жоқ. Бұл танымдық үшін өте керек деректер.

Ақындық өнері Мұратқа нағашыларынан тараған. Ақынның анасының аты — Қырықжылқы. Адай руынан екен. Шежіреші Б. Қорқытов анасы туралы мынадай дерек жазған: «Мұраттың бала күнінен ақындықты аңсауына бір жөннен себеп болған, оны алғаш ақындыққа баулыған сол шешесі болса керек» [5; 6].

Мұраттың әкесі ерте өліп, ата дәулетінен өз басы ешнәрсе көрмей, ағасының қамқорлығында өмір кешіп, ер жеткен. Кейінірек Мұрат елі жұтқа ұшырап, өзі Адай ағайындарына барып жан сақтаған. Халел Досмұхамедұлының жазбаларына сүйенсек, Мұраттың нағашылары Адай руынан шыққан Азамат, Саламат, Сәмет дегендер заманында айтқыш адамдар екен. Болашақ ақынның қысылған шақта Маңғыстауға барып, нағашыларына паналауы да осыдан болса керек. Осы пікірлер Мұраттың өткен өмірін еске алған өз сөздерінде айқын жырланған [3; 158]:

*Бай Мөңке (Баймөңке) — Жер сауырысы, Тілеу, Құлан,
Қайран жұрт көшуші еді толықсыған.
Шай ішіп самаурыннан сәске түсте,
Көп еді тәкәппарсып мырзасынған.
Алланың құлы болсаң, бізге күлме,
Тап болар тасқан жұртқа мұндай ылаң.
Дүйсе мен Тоқпақ жайлап Жездібайды,
Төрт түлік айналасы малға жайлы.
Тай сойған екі кісіге біздің елді —
Кетуші едік сараң десіп Мәтеш байды.
Адайды сегіз арыс араладым,
Көрмедім әлі күнге осындайды!*

Бұл жолдар, негізінен, қайғылы шақтың, кейбір ауыртпалығы көбірек кездердің сарыны.

Мұрат ауыл молдасынан білім алған. Зеректігі арқасында тез арада мұсылманша хат таныған. Оның көп үлгі алған адамы Есет би болған. Атақты Абыл ақыннан өнеге алып, өзі Мұрын жырау Сенгірбайұлына ұстаздық еткен. Мұрын өзінің Мұрат ақынмен кездескені жайында былай деген: «Мен Мұраттан өлеңді қалай айтып кеттіңіз» деп сұрағанымда, ол кісі: «Бір күні түсімде үлкен жиын той болып, отырған жұрт маған: «Өлең айт» деп даурығысты, білмеймін дегеніме құлақ аспады. Сол жерде телпегімді қолыма алып өлеңге бастым. Ояңсам түсім екен. Ертеңіне тұра сала өлең айтып едім, аузыма сөз түйдектей түсе берді. Содан былай өлең айтатын болып кеттім» [6; 65].

Әрине, бұл сөз де суырып салма, ақпа ақындар жөнінде көп айтылатын аңыздардың бірі екенінде күмән жоқ. Қайткен күнде де Мұраттың ерен жүйрік ақын болуын ел аузында осылайша баян етеді.

Мұрат жас шағынан жиын-тойға үнемі араласып, өлең айтуға машықтана бастайды. Бойындағы өнерін сыртқа шығарғысы келеді. Қалай болғанда да оның бозбала шағы өте көңілді өткен сияқты [3; 156, 157]:

*Тайсойған, Орал бойы өскен жерім,
Кіндігім, кірім жуып, кескен жерім.
Құрбымен жағаласып, бірге жатып,
Жарты құрт тату күнде жескен жерім.
Тайсойған, Орал бойы жүрген жерім,
Қызығын дәулетінің білген жерім.
Ат мініп, мырзалардан нар жетелеп,
Қызылын әуестікке киген жерім.
Қиғаш қас, оймақ ауыз, бал тамақты
Күнінде асаулықтың сүйген жерім.
Қой сойып, үй басына ойын қылып,
Жиылып жүруші еді қыз бен келін.
Шалқыған тасқын судай көңілін басып,
Біреуге пенде болды кербездерім!*

Ақынның балалық шағы дәулетті ағайындарының ортасында, адал ниетті аға тәрбиесінің қалтықсыз қамқорлығында өткендіктен тез жетіліп, бойындағы табиғи талантының көзі дер кезінде ашылған.

Мұраттың 11–12 жастағы кезі болса керек. Жақын ағайынның бірі жоғалып кеткен бір үйір қысырағын айдап әкелуге жұмсапты-мыс. «Тауып келсең, бір тай мінгіземін» депті. Бірнеше күннен кейін «жылқыны таба алмадым» деп Мұрат қайтіп келеді. Жылқысы табылмаған жақын ағасы оған ренжіп, шаруаға қыры жоқтығын бетіне басады. Сонда бала Мұрат [7; 6]:

*Аға-әке, бұл баладан күдер үзбе,
Онан да мінгізетін тайыңды ізде,
Иншалла риздықтан кенде болман
Келіпін дүниеге қоңыр күзде.
Кесірін қысырақтың айғырдан гөр.
Үйірін қайырмаған сылбырдан көр.
Баланы қуантқаннан кемімесің
Құдайым қабыл етсін ақымды бер.*

Он-он бес жасар Мұратқа «Ділмар», «Тақылдақ», «Өнері судай тасқан» деген асқақ атақтар таңылған. Талантының бұлақ көзін ашып, оның білімді, саналы боп қалыптасып кетуіне алғашқы тәрбиенің жөні бөлек болған. Есеттей көнекөз тірі шежіре шешен мен Матайдай ақын жанды мәдениетті азаматтардан өнеге алуы шешуші рөл атқарған.

Бірақ «ақын» деген қадірлі атақты алу үшін сол кездегі қазақ дәстүрі бойынша белгілі деген бірнеше ақынмен айтысып сыннан өту, жүлде алу, шарт, ал бұған көп дайындық керек бойға біткен дарын үнемі жеткілікті бола бермейді. Өзі бір кезде қойын баққан Есет би жас Мұраттың өнерге талпынған талабын көріп, оған: «Ақын боламын, басқамен айтысамын десең, өз елің мен бөтен елдің шежіресін, өткен-кеткен даңқты адамдарын, ел қамын жеген ерлерінің ерлік істерін жақсы біл, тек сонда ғана басқаларды жеңе аласың, онсыз құр ақындық данқ әпере алмайды» деп ақыл үйретеді. Сөйтіп, бала ақын өз елінің өткен тарихына үңіле қарап, ертеде қол бастаған батырлардың қанды жорықтар мен ерлік істері жөніндегі аңыздарды зор ықыласпен құштарлана тыңдайтын болады. Аржағы – Қобланды, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, Телағыс, Қазтуған сияқты ерлер турасындағы ескі жырлар болса, бержағы — Беріш руынан шыққан батырлар: Ағатай, Көктаубай, Құлбарақ, Таймандардың қалмаққа қарсы жорықтарының көріністері. Тіпті беріге келсек, ақынның өз руынан шыққан, қазақ халқының ардагер ұлдары: Исатай мен Махамбет те оған тікелей әсерін тигізеді. Халық ерлігінің жалынды бейнесіндей көрінеді.

Қай мәліметтерде болсын, ақындық жолын қуған Мұраттың өзі туып-өскен жерді көп аралағаны келтіріледі. Мәселен, ол Нарын, Құлын, Жайық бойын түгел кезеді. Сондай-ақ Тайсойған, Бүйрек құмын, Жем, Сағыз өзендерінің бойларын да тынымсыз шарлайды. Осы жол сапарларында көрген-білгені, ұққан-түйгені кейін ақынның сарқылмас азығы, көптеген шығармаларының қазығы ретінде үлкен рөл атқарады. Демек, Мұраттың ақындық өнеріне мұқият дайындалғанын көреміз.

Сөйтіп, Мұрат отыз жастан асқанша ел аралаумен болып, ақыры, отыз екі жасында Беріш Есен деген кісінің Науша атты қызына үйленген. Ақынның Сары, Дәулетқали атты екі баласы болған. Сарысы тым ерте қайтыс болған. Айтушылар алты жасар Сары іші кеуіп ауырып жатса, домбыра тартқанда тәуірленіп, іші басылады екен дейді. Бірақ ақынның мұрагері болуға тәңір жазбады. Ал Дәулетқали танылған ақын болды. Оның өлеңдері газеттерде жария болғанымен, кітапқа шыққан жоқ. Әкесін кері тартпа ақын деген соң, оның шығармаларына да тосқауыл жасалды [8; 28].

Мұрат Мөңкеұлы есейген шағында да ел кезіп, айтысқа түсуін, өлең шығаруын доғармайды. Өлең толғаулары мен поэмаларында ол әлеуметтік маңызы зор мәселелерді қозғайды. Қысқасын айтсақ, Мұрат шығармашылығының идеялық нысанасы — XIX ғасырдағы қазақ өлкесінің тарихи шындығы (осы тұстағы ел-жұрттың жан-жақты күйзелістері, ішкі, сыртқы қайшылықтары, қазақ елінің басына түскен қиындықтары).

Мұрат Мөңкеұлының шығармаларын үш салаға бөліп талдаған дұрыс. Біріншісі — ақынның айтыстары; екіншісі — оның бізге келіп жеткен азды-көпті өлең-толғаулары; үшіншісі — «Үш қиян», «Сарыарқа», «Қазтуған», «Қарасай-Қазы» атты белгілі толғау поэмалары.

Мұраттың ақындық өнерін айтыс арқылы шындап жетілдіруі

Қазақтың басқа әйгілі ақындары секілді Мұрат та айтысқа үлкен мән берген. Өзі сан рет бәйгіге түсіп, талай саңлақ жүйрікпін дегендерді күдіретті сөзбен тоқтатқан.

Мұрат айтысқа тым ерте, әлі жас, 15–16 жастар шамасында, түседі. Алғашқы айтыстары және де басқа көптеген тіл қағыстары бізге түгел жеткен жоқ. Жеткендерінің көбі ересек кезде, ақын атағына ие болып, ел кезген шағында өнеріне елдің құмартқан кезеңдегі көпшіліктің көңіліне ұялағандары ғана. Олар көп емес. Баспа бетін көріп жүргені тек бес-ақ айтыс:

1. Мұрат 1860 ж. тұңғыш рет айтысқа түсіп, кексе боп қалған, кезінде даңқы шыққан Жылқышы деген ақынмен шайқасады. Айтысушылардың түпкі руы бір болған себепті біраз қиындық та туады. Алайда Жылқышы өзі Сиық руынан екенін ескеріп, жеті аталы үш Сиықтың балаларын мақтайды да,

Мұрат: Адай, Беріш, Жаппас, Таз, Есентемір деген бес рудың адамдарын дәріптейді (Кіші жүздің рулары).

17 жасында айтысқан сөзінде Мұрат: «Жігіттің халыққа тиген пайдасын айт, сырғия ұрыны айтып неге керек» [9; 102], — дейді. Бұл сөздер оны жас та болса кәрі ақыннан анағұрлым жоғары қояды. Ақырында, Мұраттың ағын сөзіне төтеп бере алмай Жылқышы жеңіледі.

Өмір бойы өлгенінше Мұрат ақын осы ұранды ұстап кетті десе болады. «Жігіттің халыққа тиген пайдасын айту» Мұраттың екі сөзінің бірінде ұшырайды.

2. 1863 ж. Мұрат өзінің келесі айтысын Бала Ораз Өтебайұлы сияқты жүйрік ақынмен өткізеді.

Таз деген елдің (Кіші жүз тайпасына жататын ру) Бала Ораз ақынын Мұрат Үйшіктегі жәрмеңкеде кезіктіріп айтысқа тартады. Сөз басталған шақта Байұлының екі ақыны тартысып жатқаны ұят деп, жиын басылары бұларды тоқтатып тастапты. Айтыстан бір үлгі [10; 616, 617]:

Бала Ораз:

*Жемнің бойын алдырмай,
Жемге қала салдырмай,
Дін қылышын сермедім.
Қарабау мен Қаракөл,
Тайсойған бүйрек ішінде,
Бұқпақтап көшкен Берішке,
Тола ма менің шеңгелім?!*

Мұрат:

*Ондай қашқын, ұрыны,
Мақтауда етіп келгенің,
Топ ішінде өлгенің.
Заманға қарай сөз керек...
Және айтасыз Берішті,
Беріштің ісі тегісті,
Бұл Беріштің ерлері,
Губернатор жандарал,
Офицер шенді орысқа
Қылышын шешпей көрісті.
Әнекей сондай ерлікті,
Мақтау да етсең келісті.*

Келтірілген екі ақын сөздері де елінің басты батыр ерлерін тілдеріне тиек етіп, әрқайсысы өзі шыққан ұлыстарының арын арлап, сойылын соққан. Екеуі де талантты жүйріктер деуге куә боларлық жолдар. Ел аңызында осы айтыста Мұрат ақын жеңіске ие болыпты.

3. Мұрат кезінде Жантолы, Тыныштық, Шолпан деген әйел ақындармен де айтысқан. Солардың ішінде ел Жантолымен айтысын көбірек айтады. Бұл айтыс құрбылас адамдардың әзіл-қалжыңға құрылған ойнақы айтыс [8; 28].

Мұрат пен Жантолы жас күндерінен әзілдесіп айтысып жүрген, бірақ жеңісе алмаған. Мұрат жолаушылап кеткенде, Жантолы ұзатылыпты. Мұрат іздеп барып айтысады.

Жантолы:

*Болганда сары жұлдыз қаз келеді,
Қыз өтсе, оған жалғас жаз келеді.
Асығып ат ұстамады деп айып етпе,
Көңіл ояу, көзіміз ұйқыда еді, —*

дейді.

Бір нәрсе тағы бірінде себеп болады емес пе, Мұрат осы сөзді қағып алып:

*Болганда сары жұлдыз қаз келеді,
Қыс өтсе, оған жалғас жаз келеді.
Болганда тапа-тап түс ұйқың қанбай,
Деппе едің қаса әулие неменені —*

деп Жантолыны тұқырып тастайды.

4. Мұраттың Тыныштықпен айтысы Қызылқоға ауданында болады. Бірде Мұрат Шеркеш руының қыз ұзату тойына шақырылады. Мұнда ол Тыныштықпен айтысады. Сөзді Мұрат бастап, сөзінің соңында былай дейді:

*Кемпірмен елудегі айтыс деген
Шеркештер, қорлық көрдім осыныңды-ай.*

Тыныштық Мұратты «тентіреп жалғыз жүресің» деп мін таққысы келеді. Мұрат халқым аман болса, мен жалғыз болмаймын, мен келгенде сый-құрметтерің маған дайын дегенге келтіріп сөз айтады. Екі ақын да бір-бірінің руларының кейбір адамдарының жасаған іс-әрекеттерін айтып, бір-бірінің бетіне басады. Тыныштықтың тілі тигеннен кемшіліктерін тізбектеп кеттім деп, Мұрат Шеркештерден кешірім сұрайды. Бұған Тыныштықтың жауабы болмайды. Айтыстың аяғында Мұрат ұзатылмақшы болып отырған қызға өзінің арнауын айтады.

*Бұраңдап ақ моншақтай керілген, қыз,
Оздырдың салтанатты еліңнен, қыз.
Сәулесі ақ жүзіңнің жерге түссе,
Реңкің сары алтындай көрінген, қыз.
Шай ішіп самаурыннан сәске түсте
Керіліп әрең тұрасың төріңнен, қыз.
Қосшы ертіп, үкі қадап, жорға мініп,
Көшкенде салтанатың көрінген, қыз.
Дәулеттің қалың қара арқасында
Асқан жоқ қатар құрбың өзіңнен, қыз.
Бұлаңда дәурен өтпей басыңнан, қыз,
Сүйегің жаратылған асылдан, қыз.
Лебізің, сөзің шырын, маржан тісің,
Кеткісіз келген адам қасыңнан, қыз.
Адамның жалғанышыда арманы не,
Өзіңмен дүниеде қосылған, қыз.*

Тойдың шапанын өзім алам деп отырған Тыныштықтан Мұрат осылайша озып, өрнекті жырымен ұтып кетеді. Қыздың шешесі Мұратқа шапан жабады [5; 6].

5. Мұраттың Кете Жаскелең ақынмен қағысқанын шын мәніндегі айтыс деуге болмайды. Оны екеуінің кездесу оқиғасынан да анық көреміз. Бұл жөнінде мынадай мәлімет бар: «1864 жыл мен 1865 жылдың бірінде Мұрат жолаушы жүріп үлкен тойға кездеседі. Кете Бекберген жыршының баласы Жаскелең жұрт тілегін орындап, өлең айтып, қызып отырады. Тойдың басқа ырымдарын жасап болған соң (балуан, күрес, ат жарыс, көкпар тарту т. б.) қыз-келіншектерді қырдың басына алып шығады. Той бастарға жолдық ретінде бір ат, бір шапан бөліп, «енді тойды кім бастайды» деп жар салады. Сонда біреу тұрып: «Тойды кім бастайды деп несін сұрайсың? Оны Әлім бастайтұғын, Байұлы қостайтұғын, Жетіру олжа алатұғын, Қазақтан Жаскелеңдей бала туды деймісің, Жаскелең бастайдыдағы» деп тұжырады. Сонда жұртқа бейтаныс Мұрат ортаға шығып: «Руым Беріш, ұраным Ағатай, той Әлімбайдыкі болса, жол Байұлынікі, Берсең, Байұлының жолығынан бастаймын, бермесең, Жаскелеңмен айтысып жеңіп тастаймын» [6; 81], — дейді.

Айтыста бірінші болып Жаскелең сөйлейді. Мұрат оған жауап береді. Ақындар дағдылы салт бойынша руларының «артықшылықтарын» айтқанда тар көлемде қалмай, біраз тарихқа барып, әріден қозғайды. Бұл жолы да Мұрат басым шығады:

*...Алшын елі бабасы,
Шолпан елі анасы.
Сұрап келсем әр жұрттан
Әлім дейді ағасы.
Әлімге қоспа Кетені
Әлім де емес, Бай да емес
Сен бір асыранды баласы.
Қыстауыңа мақтанба,
Жер тимеген Кетеге,
Барып қонған қонысың
Таман сордың арасы.
Жайлауыңа мақтанба,
Жазыла көшер жерің жоқ,
Жетірудың арасы,
Күзеуіңе мақтанба,*

*Адай, Таз көшіп қайтқанда
Сары жұрт қылып тастаған
Қояндының даласы... —*

дей келе, Кетенің түбі қайдан шыққанына кеңінен тоқталады. Бір мәліметтерге қарағанда, Мұрат Жаскеленді жеңіп, сол тойды өзі бастаған екен деседі.

Сонымен, ел арасында әңгімелерге қанығып, шежіренің қыр-сырын бір кісідей білетін Мұрат Мөңкеұлы айтыскерлерді басындыруды білмеген. Жыр жампозы жеңіліс дәмін татпапты. Жеңістің ғана жетегінде жүріпті. Сөзсайыста көркемдікке тарихи дәйекті өре жырлайтын ақынға ғана тән тағдыр осындай болса керек-ті.

Айтыс жанрындағы Мұраттың шығармалары — оның ақындық өнерге дағдылану жолын танытарлық және суырыпсалма ақпа жырау болғандығына куә боларлық туындылар.

Ақынның жекелеген өлең-жырлары, арнаулары

Мұрат Мөңкеұлының айтыстары ғана емес, жекелеген өлеңдері де өміршең. Зерттеушілердің пайымдауынша [10; 629], оның ақындық мұраларының құнды бір саласы — осы лирикалары (арнау, хат, сын-сұхбат, ақыл-нақыл сарындас туындылары). Бұл салаға жататындар ақын өмір сүрген кезеңнің шындығын, дәуір адамдарын, олардың мінез-құлық, іс-әрекеттерін бейнелейді. Дүние, әлем өзгерістері туралы өзінің ойларын түйіндейді. Ойлы-сырлы нақылдар термелейді. Дүниенің жалғандығын, тұрақсыздығын еске салады. Бақ-дәулет, дәреже, билік — бәрі өткінші. Оған адам алданады, бой алдырады. Дүниеге келген адам өсіп, жетіліп, дүние-мүлік жиып, қызық көріп, әр түрлі әрекеттер жасап жүреді. Ақыры өледі. Талай асыл армандар орындалмай қалады. Пенденің көзі еш нәрсеге тоймайды. Малдылар малына, билер билігіне, сұлулар көркіне, серілер сән-салтанатына, құлқынқұмарлар барына разы болмай сергелденмен қайран өмірді мәнсіз талас-күрестермен, баққұмарлықпен өткізіп алады. Біріне-бірі адамшылық, қайырымдылық жасаудың орнына, барын көре алмай, жоғына жәрдем бере алмай тайталас, бәсекемен жүреді.

Мұрат жырау мұрасының бір шоғыры — би-болыстарға айтқан арнау өлеңдері. Оның «Айжарыққа», «Есенғали болысқа», «Есентемір Тұрабай болысқа», «Қарақожа болысқа», тағы басқа өлеңдері — қазақ еліндегі болыстық билікке, патшалық сайлауға наразылық ниетіндегі туындылар. «Би болам деп таласып, Дүние малын шашады», — деп, Айжарықты сынайды. Ал кейбір болыссымақтар билікпен тапқаны аз болғандай, оған қоса, сауда жасап, елді алдап, мал табуға әбден беріліп жүр, — деп мінейді. Ондай болыс — Қарақожа. Ол бірде Мұратпен Көкжар базарында кездесіп қалып, ақынға мені мақташы дейді. Сонда Мұрат:

— Сені не деп мақтаймын, мақтауға сиятын жерің жоқ қой, — депті.

Сонда Қарақожа:

— Олай болса жамандай ғой, — депті.

Мұрат домбырасын алып жіберіп былай деген екен:

*Әкеңіз бізге мағлұм Құлбас еді,
Тыпырлап қолды-аяққа тұрмас еді.
Шілдеде қой жұмырқұрт болады деп
Көк дәрі, күкіртпенен қоймас еді.
Тарттың да нағашыңа адам болдың,
Сондай ұл қашқынышыдан тумас еді.
Тартамын домбыраны қызыл күйлеп,
Қарақожа хакім болдың елді билеп.
Қашқынышы бес Қойыстың азығы едің,
Қайрекем бір шығарды қырға сүйреп.*

Қайранбай деген кісі бай адам, Қарақожаның нағашысы екен. Қарақожаны сол нағашының арқасында әкім болдың деп сынаған Мұратқа жалынып-жалпайып, «Мұңынды халық естіп қоймасын» деп, айып төлепті. Бірақ «отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарап кетіпті» [5; 6].

Ақын Тұрабай болыстың кәсібі де елді әділдікпен билеп, халық мұнын көздеу емес, жеке басының қамы деп батыл әшкерелейді [10; 630]:

*Талабы Тұрабайдың келіспеген,
Халық тату болар ма, керіспенен...
Ел бұзу Тұрабайға ұят болды,
Секілді қара төбет жер иіскеген.*

Бұлар сияқты өзіне тұтас әкімдерді өлтіре сынап отырып, ақын елге тұтқа болар, халық қамын жер ер азаматты аңсайды. Мысалы, Бегалы туралы әңгімеге қанық ақын батырға мынадай мақтау өлең шығарады [5; 6]:

*Сөйледің он жасыңнан бұлбұл сайрап,
Тәуекел іс қылмайсың артын ойлап.
Қиянда халықтың ары деген жерге
Шанышылдың айдаһардай найзағайлап.
Таласқан жер шетіне шенді орысты
Сабадың тайөгіздей күнде байлап.
Тар жерде өнебойы қол жұмсайсың
Қазақтың кімінде бар осы қайрат?*

Осы жолдардан Бегалының қазаққа қиянат жасаған озбырларды, қазақ жерін тонаушыларды, тартып алушы басқыншылардың әрекетіне шыдай алмай, қарсылық қылған ердің бейнесін көреміз.

*Аз еді қылмағаның қылғаныңнан,
Сыймадың тұлғыбыңа туғаныңнан.
Қол жұмсап дұшпаныңа он бесінде
Тұлпардай дүбір салдың туғаныңнан...
Ақырсаң үйде отырып арыстандай
Дұшпаның шыға алмайды шеңгеліңнен...
Алдыңда дұшпан шыдап тұра алмайды
Секілді нар бурадай айбатыңнан.*

Ақын батырдың бейнесін беру үшін шағын жырында теңдеудің неше түрін осылай қолданған. Мұраттың арнау жырларынан сатиралық жолдарды да, мадақ жолдарды да мол кездестіреміз. Әйгілі жыраудың хат үлгісінде жазылған үш туындысы сақталған: «Оқудан қайтқан жігітке хат», «Мұраттың үлкен қоянның соңынан, 1880 ж. еліне жазған хаты», «Бір досқа».

Білімді игермейінше елінің өркендемейтінін ақын «Оқудан қайтқан жігітке хат» [9; 143, 144] атты өлеңінде былай аңғартады:

*Жас күннен талибдықты жолықтырдың,
Законын қабат оқып толықтырдың.
Законын екі жұрттың бірдей біліп,
Кеудеңді әрбір жолға молықтырдың.
Құрбыңның көбі білмейді шаруасын,
Қатардан он бесінде озып тұрдың.
Құдайым дәрежеңді қайырлы еткей,
Бақытқа жас күніңнен қонып тұрдың.
Көп білік кеудең толы, аузыңда – иман,
Ата-ағаң ақ талаптан нәсіп жиган,
Қызығын дүниенің бермек үшін
Құдайым дәреженің бәрін қизан.
Бар Құдай өміріңді ұзақ еткей,
Бала деп үмітті едім баққа туған,
Ата-ағаң адам еді билік айтқан.
Законын екі жұрттың тегіс білсең,
Ойлады, бір көзім деп іште жатқан.
Адасар көзсіз адам жүрген жолдан,
Адассам жетелерсің алып қолдан.
Халқымның адасқанын бастамасаң,
Біліктен не пайда бар кеудең толған?*

Кемеңгер жырау тек қана оқыған саналы, адал азамат қараңғылықта қамалған халқын бастап, жарық дүниеге, өнер өріне алып шығуға тиіс деп, оған сенім артады.

Сөз болып отырған Мұраттың арнаулары мен хаттары — жазба мүліктер, елге, достарға, оқудан қайтқан жігітке хаттары ретінде құнды шығармалары.

Мұрат Мөңкеұлы майталмен термеші ретінде де танылған. «Үлгілі сөзді сөйлейін», «Өлім», «Әттең, бір қапы дүние-ай», «Не деп айтсам, жарасар», «Топтағы толғау», «Қыз», «Арғымақ сайлап не керек», «Аттан сұлу болар ма?», атты термелерінде заман сырына үңіліп, өмір, тіршілік туралы

толғанады. Адамдардың бір-біріне қарым-қатынасы, ел қорғау, елдегі батырлардың атажұрт үшін жау қолында қалатындығы, қай аталы жұрттың қай өңірді мекендейтіні, өмірдің қысқалығы, тірлік дүниеде адамдардың бір-бірімен татулығы, сол сияқты философиялық ойларға толы. Сонымен қатар бұл термелер тындаушыны елең еткізетін көркемдігімен құнды. Сөздер мен ойлы орамдар қиындаса, құйылып, табиғи орын тапқандай.

Мысал ретінде ақынның бірде өткендігі даналарды еске түсіріп [6; 71, 72]:

*Дүниенің төрт бұрышын
Қорқыт атаң шайқады.
Ажалға айла таба алмай,
Қайта айналып келді деп,
Бұрынғылар айтады.
Заманның болар тәрізін
Асан қайғы әулие,
Көзі көрмей байқады.
Қаниша дәулет бітсе де,
Басыңнан аумас бақытың,
Алтыс күн асқан дария
Алты күнде қайтады... —*

деп толғанғанын келтіруге болады.

Көшу, қашу сарыны орын алған өлеңдердегі ортақ үрдіс — «Бұл жерден мына кісілер көшті, бұл соның қонысы еді», — деп, көз көрген адамдардың аттарын атап жырлау. Сол арқылы ақын атақоныстың өткенін көз алдына келтіреді, сағынышын оятады. Әрі елдің қадірменді кісілерін тізбелеп, игі жақсыларды есіне түсіреді. Бұл көбіне-көп Мұрат Мөңкеұлының «Әттең, бір қапы дүние-ай!» атты термесіне тән [3; 168, 169]:

*Әттең, бір қапы дүние-ай!
Мынау Нарын деген қонысың
Нарынбай байдың қонысы еді.
Сарыкөл, Самар сынды су,
Мынау Самар деген суыңыз
Самарбай байдың қонысы еді.
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Мынау Жайық деген суыңыз
Жайықбай байдың қонысы еді.
Жанарыстан үш Қомыс
Алиағыр ханның қонысы еді.
Боқсақтың бойы боз қамыс,
Жаңбыршының ұлы Телағыс,
Телағыс байдың қонысы еді.
Арғы Еділден оқ атқан,
Бергі Еділге жоғалтқан,
Мынау Еділ деген суыңыз
Еділбай байдың қонысы еді.
Қабыршақты, Қарасу —
Ол Қазтуғанның қонысы еді.
Алтыатаның ар жағы,
Талөкпенің бер жағы,
Мынау Сақмар деген суыңыз —
Ол Едіге бидің қонысы еді.
Бесешкі Еділ бетінде,
Бұлғыртаудың шетінде
Бадашы деген кең тоғай —
Ол ер Сидақтың қонысы еді.
Адырмақты Алатау —
Ол ер Орақтың қонысы еді,*

*Мұса бидің баласы
Орақ та Мамай жері екен...*

Әйгілі жырау осы туындысында қазақ жеріне ертедегі бір кезде Нарынбай, Самарбай, Жайықбай, Еділбайлар ие болып келгенін, елін қорғайтын ерлер бар шағында жаудың бата алмай сырт беретінін айта келе, ендігі халдың мүшкіл екенін мойындайды. Кейін бұл сарынды Мұрат ақын өзінің кесек туындыларында күшейте түседі.

Мұрат (Дулат пен Шортанбай жыраулар сияқты) жердің өзгенің иелігіне өтуінің себебін ел ішіндегі қамсыздықтан, алауыздықтан іздейді:

*Қоныстың бәрін жоғалтқан
Ноғайлы, қазақ – надан жұрт,
Бірлігіңнің де кемісі!
Ақыр түпке келгенде
Бәрін де алды түп-түгел,
Көк ала шекпен, жез түйме
Аузы түкті орысы.*

Ақын өзі күнде көріп жүрген бар тіршіліктен керемет сәнділік пен үйлесімділікті сөз кестесімен өрнектейді.

«Үлгілі сөзді сөйлейін» деген белгілі термесінде ақын [5; 67]:

*Жерді көркем көрсеткен
Төбесі мен обасы.
Көлді көркем көрсеткен
Қамысы мен қоғасы.
Жайықты көркем көрсеткен
Жағалай біткен ағашы.
Жігітті көркем көрсеткен
Жеделдес өскен ағасы.
Ағаны көркем көрсеткен
Тәрде отырған бабасы.
Бабаны көркем көрсеткен
Түлкі ішіктің жағасы.
Қызды көркем көрсеткен
Әлдилеп алған баласы.
Баланы көркем көрсеткен,
Ата-анасы үйреткен
Мінез-құлық санасы, —*

деп ізгілікті жырлайды.

Ақынның әсемдік әлеміндегі құйындата құйқылжытқан сөз нөсерлері аспаннан төгілген меруерттей жарқын. Сұлудың сымбатын ол [10; 633]:

*Тал бойына қарасаң,
Сырдың біткен талындай,
Ауыздан аққан лебізі
Базардың алуан балындай,
Жаурынына қарасаң,
Тастан салған дередей.
Кештіқұрым ақ үйден.
Ырғай басып көрінсе,
Қамзол бешпет делбегей.
Шекей басқан аяғын
Қызыл сафиян, ақ балтыр
Қыз балаға жарасар, —*

деп суреттейді.

Сұлу қыз келбетін, оның тұрпат тұлғасын осылай сомдап, ақын қыран құс-қаршыға сипатына ауысады. Оның да тамаша суреті көз тартады [10; 633]:

*Қырқадан қырға қараса,
Қырық шалғысын күніне
Он екі сілкіп тараса.*

*Қу төңкерсе аспаннан.
Үш түнеген баппенен,
Дауылпаз соқса астынан
Желбегей күрең атпенен.
Бауыры шұбар, сырты көк,
Қаршыға құсқа жарасар.*

Жоғарыда келтірілген өлең жолдары көзге ұрып тұрған айқын теңеу, эпитет, метафораларға құрылған шешендік пен шеберліктің айқын куәсі болғандай. Мұраттың көркемдік әлеміндегі туындылары — бірінен-бірі асып түсіп жататын сурет галереясы сияқты талғамды танытушысын таңдандырғандай тамаша туындылар. Сондықтан да ол термелерінде өзінің ақындық қуатын ерекше бағалайды. Өйткені оның ақындық құдіреті мақтануға лайықты. Ал мақтана білген ақын ерекше шабытпен шалқиды [5; 7]:

*Жылы қылып сөйлейін,
Жазғы желдің лебіндей.
Анық қылып сөйлейін
Ақ теңгенің мөріндей.
Шалықтатып сөйлейін
Айдынның шалқар көліндей.
Асыл қылып сөйлейін
Базардың алтын зеріндей.
Жабыстырып сөйлейін
Тұтқыр сары желімдей.
Сұлу қылып сөйлейін
Қос жорғаны мініп ап,
Жаңа түскен келіндей.*

Мұрат термелері өте көркем, тағылымы мол дүниелер. Өзінің мән-мағынасын күні-бүгін де жоймаған туындылар.

Қысқаша шолғанда, Мұраттан қалған термелердің, өлең-жырлардың жайы осындай. Соның өзінде оның кейбір ақындық қырларын осы аз ғана үлгілердің өзінен де анық абайлауға болатындай.

Ақынның толғау-дастандарына қатысты қысқаша жалпы түсініктер

Мұрат Мөңкеұлы XIX ғасыр ауыз әдебиетінің шырқау биігіне шығарған — ғасырлар бойы бабаларымыздың ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғап келген қасиетті қонысының талапайға түсуін, Қазақ мемлекетінің құлдырауын деп басып көріп, жалынды жырмен тебірене толғауы, қасіретке толы қазақ қоғамының айнасы болған шығармалары — «Қазтуған», «Қарасай-Қази» жырлары, «Сарыарқа», «Үш қиян» толғаулары. Бұлар өзара байланысты, әуендес, мазмұндас, сарындас шығармалар.

Мұраттың ақындық зор дарыны жан-жақты көрінген осы кесек шығармаларына талдау бергенде бұлардың қандай жағдайда туғанын және сол кездегі заман шындығын естен шығармауыз қажет. Тек сонда ғана жыраудың қайсыбір тым күйзеле, күңірене толғайтын жолдары мен шумақтарының байыбына дұрыс бара аламыз.

«Қазтуған» атты туындысында ақын отаршылар қысымынан босқан ел жайын баяндаса, «Қарасай-Қази» дастанында жырау ел қорғау мен бірлікті, ерлік пен батырлықты дәріптейді.

Мұраттың «Сарыарқа» атты толғауы қоян жұты кезіндегі қайғылы көріністерді суреттейді. Жұтта адам малынан айырылып жұтаса, отаршылар халықты жерден, тәуелсіздіктен айыратын апаттар екенін ақын түсінеді. Табиғат апатынан патшалықтың зобалаңы кем түспеуі, екеуі де панасыз халықты күйзелтіп жатыр дегенді айтады.

Зерттеушілер толғаулар деп атап жүрген ақынның екі үлкен шығармасы — «Үш қиян» және «Сарыарқа». Толғау деп айдар таққанмен, бұл туындылар лирикалық дастанның жүгін көтеріп тұрған шығармалар. Сондықтан бұларды лирикалық дастандар деген жанрға жатқызса, артық емес.

Мұрат жырларында әбден шегіне шыққан қорлықты аяусыз көрген халықтың зары жан-жүрегіңді тебірентеді. Ата-бабаларымыздың сол ғасырда көрген қорлығына шыдай алмай жаның жылайды. Сонымен, «Үш қиян», «Сарыарқа» атты лирикалық дастандар — «зар заман» туындылары. Олар отаршылдыққа, озбырлыққа қарсы туған жырлар.

Мөңкеұлы Мұраттың «Қазтуған» деген қоштасу-жоқтау жыры

Қазтуған Сүйінішұлы халық арасында Қарға бойлы Қазтуған атанып кеткен. Қазақтың XV ғ. айтулы жорық жырауы. Әскербасы, батыр болған. Еділдің Ақтұма, Бозан бойларында туып-өскен. XV ғ. орта шенінде іргесі жаңадан қаланған Қазақ хандығына қоныс аударған.

Қазтуған жырау жорық жыршысы және халық эпосын жасаушылардың бірі саналады. Артына қазақтардың әскери рухын, туған жерін, халық өмірі мен тұрмысын суреттейтін көптеген өлеңдерден тұратын шығармашылық мол мұра қалдырды. Олардың көпшілігі сақталмаған. Дегенмен, бізге жеткен жекелеген туындылары оның әдебиет тарихы төрінен орын алуға лайықты екенін айғақтайды. Оның поэзиясы жауынгерлердің көшпелі өмірін, көзқарасын суреттейді. Және олардың тұрмысын, айналадағы құлан таза табиғат туралы ойларын бейнелейді [11; 150].

Мұрат өз туындысында [3; 159–166] осы Қазтуған атынан өз ойларын баяндап шығады. Оқиға Қазтуғанның монологі ретінде кезіндегі ел билеріне қарата толғанады:

*Әрайна, билер, әрайна,
Әрайна десем болғай ма?!
Әрайнасыз әрқайда
Ердің ісі оңғай ма?!
Әрайна болған Қазтуған
Қайғыланып сонда толғай ма?! —*

деп Қазтуғанның аузымен ақын өзінің «Үш қиян», «Сарыарқаларындағы» идеяны өзгеше нәр беріп әсерлі суреттеп шығады. Шығарма — тыңдауға да, оқуға да жеңіл төгілген жыр.

Мұраттың ұғымына салсақ, Еділ – ел, Жайық – жан, Ойыл – ой түсініктеріне орайлас қасиетті нышандар. Осы үшеуі тұтастық құрап, бір-бірін толықтырып тұрады. Ақын өз жырында сол қастерлі үштікпен біртіндеп айырылудың қайғысын баян етеді:

*Еділді алса – елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса – жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса – ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыт мұшақат,
Бүтін тоғай жерді алар.
Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар.
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар,
Шайып ішер құрт алар.
Оныменен қоймас-ты,
Құлағына сырға салдырған,
Сусынын сары қымызға қандырған,
Арусынған мырзаны
Өзімдікі болды деп,
Алуға тағы ойланар.*

Жырау елге жайсыз кезең келе жатқанын аңғартады. Мұны отарлаушылардың халықты өз ыңғайына бейімдегенін, көшпенділіктің салтына жат құбылыстардың өмірге дендеп ене бастағанын көрген соң туындаған ой-тұжырымдары арқылы байқатады. Толғауында келеңсіз келешектің кесел-кесапатына қарсылығын былайша білдіреді:

*Ей, жақсылар, жақсылар!
Бұ қоныстан кетпесең,
Бұны талақ етпесең,
Қынама бешбет киерсің,
Арбаға мәштек жегерсің.*

*Жасауылды жасақ деп,
Одаманды одақ деп,
Қасына соның ерерсің!
Ақылы кетіп сасқан жұрт
Құлдан туған төрені
Ақсүйектің ұлы деп,
Оған да тізгін берерсің.
Кәтірден болар хәкімің,
Ықтиярсыз көнерсің.
Үй басына мал санап,
Адамға ақша төлерсің.
Амалың бар ма, қайран жұрт,
Күндердің күні болғанда
Қайғыға шіріп өлерсің.*

«Қазтуған» жырының бас кейіпкері — Жайық. Өз толғауында Мұрат Жайық өзенін тастап кетуге өзін-өзі қарадай жұбату арқылы, өткен күннің сағымды елесін — бақ таймаған қызығын термелеумен психологиялық жол ашуға мәжбүр:

*Жайық, сені қайтейін?!
Ағашың абат көрінген,
Жапырағы жерге төгілген,
Жапырағы жасыл ала қамқадай,
Бұтағы бұрама күміс алқадай,
Баттауығы білектей,
Ботташығы жүректей,
Балдырғаны соққыдай,
Боз сазаны тоқтыдай.
Балығының көптігі —
Суына жылқы жаптырмас.
Бақасының көптігі —
Адамға ұйқы таптырмас,
Шырмауығының көптігі —
Шөккен түйе таптырмас.
Бұланы жырақ қараған,
Бұғысы қойдан тараған,
Барлығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Жеті жұртты жалмаған,
Жұрт қойдың ба алмаған?!
Мұсылманның баласын
Сен кіріптар қыларсың, Жайық-ай,
Сенің суың тәтті-ау салмаған.*

Үдеру, шұбап кету, бағдарсыз, жан-жаққа мардымсыз көшу, алыс сапар азабын шегу:

*Мен неткенмін, неткенмін,
Қурайлы жүріп кеткенмін.
Тайсойған менен Дендерден,
Сағыз бенен Жемдерден
Құралайдай шұбырып,
Гулеп те желіп өткенмін.
Ойылдың Тамды көліне
Бір түстеніп кеткенмін.
Маңқыстаудың ойына
Етек-жеңім жыртылып.
Ақ қырауда жеткенмін.*

Адам баласы туған жерін қызғыш құстай, көзінің қарашығындай сақтауға лайық. Қапелімде адам ғапыл ата-бабасының ізі қалған елі мен жерінен сор айдап айырылып жатса, онда жарық

дүниеде одан өткен ауыр қайғы табылмайды. Жермен қоштасу — Мұрат ақынды әлемдік ұлы ақындармен бір қояды.

«Қазтуған» дастаны — Мұрат Мөңкеұлының шешендігіне куә боларлық көркем туынды. Поэтикалық тілі көңілге қонымды, нәрлі, сәнді:

*Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Балдағы алтын, құрыш болат
Ашылып шапса дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп.
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп.
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!
Байтақтың басы патшалар
Батуға жалғыз аса алмас,
Көкжалдар көзін салар деп.
Мен заманнан қорқып барамын,
Кейінгі өскен жас бала,
Кіріптарда қалар деп,
Күндердің күні болғанда
Обалы маған болар деп.*

Шешендік пен шеберлік үлгісі, образды сөздер қоймасы сияқты ақын толғаныстары бірінен-бірі өткен, төгіліп тұрған нұрлы сөздер:

*Ақ сұңқар едім, мен ұштым
Қауырсыным түлеген
Қалың да қалың көлімнен.
Дұлығалы қара нар едім,
Қатарланып асып барамын
Қарсыланып жатқан жерімнен.
Мен секілді ерлерді
Жаратты ма екен Құдайым
Кейінгі туған бала үшін
Қайғыға шіріп өлуге?!*

Отаршылдықпен бірге келген жат құбылыстарды санамалап жырға қосқан Мұрат Мөңкеұлының Қазтуғанның атынан баяндалатын жырында келешекке көріпкелдік айтқан мынадай болжамдар бар:

*Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжасик
Кәпірлер қала салады.
Аштарханды қоныс етпеңіз,
Шәһәрін оның алады.*

Мұраттың идеалы туған жерден ел іргесі ажырамаса дейді. Халықтар туған жерінен кетпеуі тиіс. Кейін қалып бара жатқан туған жерді аңсау арқылы ол биік мұратты көксейді:

*Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе тілдің шешені,
Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген,
Күз жіберіп, жаз мінген,*

*Жазаласа екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бірадай тіздеген —
Мен қарға бойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы қазақ елімнен!*

Сөйтіп, Мұрат Мөңкеұлы «Қазтуған» атты қоштасу-жоқтау жырында өзін ізашары Қазтуған жырауға теңеу арқылы эпостық бағзы қалыбына тартады. Ұлы рухты шақырып, бақсыдай сарнайды.

«Қарасай–Қази» жыры — Мұрат ақынның толғау дастандарының ішіндегі ең көлемдісі

Бұл шығарма — нағыз эпостық поэма [9; 127–141]. Жыр сюжеті шағын желіге құрылған. Ата жолын қуған ұлдардың перзенттік парыздарын өтей білулері, нағыз ел қорғандары мен арам ниет ездердің екі жүзділіктерін әшкерелейтін ұтымды оқиғалар, көркем көріністер жинақталған.

«Қарасай–Қази» жыры былай басталады: «Өткен заманда Мұса деген би болыпты. Мұса биден отыз ұл қалады. Отыз ұлдың ішінде Мамай би болып, ел билейді. Орақ батыр болып, ел қорғайды. Мамай мен Орақ билік пен батырлықты қатар жүргізіп, елінде өте қадірлі болады. Мұса бидің қалған балалары, басы Қарабатыр, Тілеке, Алшы, Смайыл, Тобаяқ дегендер болып, бұларды күндейді. Бұлар Орақтың алмас қылышын жасырын алып, түнде Орақ жатқан үйдің есігіне көлденең құрып қойып, ауылды айнала дүрліктіріп жылқы қуып, «Жау келді! Аттан, Орақ!» — деп айқай салады.

Төсекте жатқан Орақ үйден сыртқа атып шығамын деп ұмтыла бергенде есіктегі құрулы алмасқа түсіп жараланады. Осы жарадан Орақ өледі.

Орақтың артында Қараулек деген шешесі, бір аяғы ақсақ, бір көзі соқыр әйелі, Қарасай, Қази деген екі баласы және Қибат деген бір қызы қалады.

Қарасай мен Қази жасынан батыр болып, атасының дұшпандарымен көп жауласып, Орақтың елін қайта меңгеріп алады [6; 77].

Шығарманың схемалық желісі осындай.

«Қарасай - Қази» жырындағы ең тартымды көрініс — Қараулек кәрияның азалы жоқтауы. Ол тек өлген баласын жоқтаған ананың сөзін айтып қоймайды. Соған қоса, өзі ел-жұртының анасы ретінде толғап, ел қамын жер азаматтың қазасы түгел елге ауыр тиген, жалпыға ортақ аза болды деп қайғылы Қараулектің бейнесі — ел әжесінің кейпінде тұлғалы көрініс табады:

*Айдынды Орақ, ай да, Орақ,
Айбалтасы қанды, Орақ,
Аштарханда даңқты, Орақ,
Арғымақ атың азды, Орақ,
Байтақ жұртың тозды, Орақ,
Келер болсаң, жылдам кел,
Сексенге келген қарт анаң
Жылай-жылай жазды, Орақ!
Қарауыл қарап болар ма,
Қара өлең деген атпенен?
Қарусыз жүріп болар ма,
Қалудай атасы басқа жатпенен?
Қоңқалаған көп жаман,
Орағымды өлтірдің,
Долай да долай матпенен!
Қоғалы көлді жағалап,
Қалмақпенен қон енді,
Алшайып атқа мінген соң
Орағымдай бол енді!
Хан Мұсадан жүлде алған,
Ағасы би Мамайдан үлгі алған,
Аждаһаның тынысын
Қолын салып барлаған,
Сөйткен менің Орағым,
Аюдай арқыраған Орағым,*

*Күндей күркіреген шырағым,
Кетіпті алыс сапарға!*

Орақты өлтірген екі жүзді қарабеттер тобына арнаған әжет сөздері де халық анасы ретінде айтылған қарғысқа толы сөздер:

*Орағымды өлтірген
Алшы, Исмайыл, Тобаяқ
Есімнен менің кетер ме?
Лашын, сұңқар — екі құс,
Екеуі бір ұяның құсы екен.
Құладың құстың құлы екен,
Күндердің күні болғанда,
Құладыңның көрдің бе,
Аспаннан қу төңкеріп ілгенін!
Аңдаймысың, жігіттер,
Ноғайлының мынау үстімнен,
Ауыр әскер ертіп жүргенін,
Үстімнен жүрген дұшпанның
Езуін тартып күлгенін.
Қаршыға менен қарлығаш
Екеуі бір ұяның құсы екен.
Күндердің күні болғанда,
Көрдің бе екі басқа қонғанын!
Қарауыл басы қолбасым,
Жортуыл басы жолбарысым,
Ежелден сырлас мұңдасым,
Жау дегенде тынбасым!
Орағымды өлтірген
Қалу мен Сары оңбасын,
Ергізде екі болмасын!*

Қарасай он жеті жасар жігіт боп қалған кезінде Орақтың өлгенін пайдаланып, оның жаулары — калмақтар елге қауіп төндіреді. Жауға қарсы қол бастап, Қарабатыр, Тілеке, Алшы, Смайыл, Тобаяқтар аттанады. Жас Қарасай оларға ермей, үйде қалады. Сонда шешесі намыстанып, баласына былай дейді:

*Атаңа тартып тумадың,
Беліңе садақ бумадың,
Не болды саған, балаларым?
Тумағыр, балам, тумадың,
Беліңе садақ бумадың,
Бес қатын кетіп, сен қалдың,
Атаңның жолын қумадың!
Жауыңды жауға алдырдың,
Дауыңды дауға алдырдың,
Жүзіңе қара салдырдың.
Әкеңнің жауын жаулаған
Бес қатынға алдырдың.
Кешегі әкең барында
Мынау қабан құлақ қара атты
Мінуші еді салдыртып,
Жүруші еді жардыртып,
Бетіме неге қарайсың,
Жүзіңе қара шалдыртып.
Әкеңнің жауын жаулаған
Бес қатынға алдыртып.
Айналайын Қарасай,*

Мен саған жерік болғанда
 Аюддың етін жегіздің,
 Жолбарыстың сүтін ішкіздің.
 Екпінің қаттысы-ай,
 Белден қарға аунаттың,
 Онда да қоңыр күздей болмады,
 Онда да мейірім қанбады.
 Сөйтіп туған сен едің,
 Сенің анаң мен едім.
 Мен саған жерік болғанда
 Сегіз жылан жеп едім,
 Сөйтіп туған сен едің,
 Кешегі әкең Орақ өлгенде,
 Орнын басар ма екен деп едім.

Бұл сөздерден кейін Қарасай шеше тілін алып, жауға аттану қамын жасайды. Жолға шығу үшін өзіне лайық ат іздейді. Өз жылқысынан мінер ат шықпайды. Көкше дегеннің Көкбұйра айғыры ұнайды. Ол атты Көкше жай бермейді. Жалғыз қарындасы Қибатты сұрайды. Қатты қиналады. Қибат та ағасына өкпе айтады. Ақырында анасы: «Қибат түгіл мені сат», — деп біржола кесіп айтады. Осыдан кейін бәрі келісіледі. Ел қамын, жеке бастарының қамынан жоғары қояды. Қарасай Көкбұйраға мініп, әкесінің қару-жарақтарын асынып жауға аттанады. Жау шебіне жетпей, кері қашқан Смайыл, Тобаяқтар тобын көреді. Оларға кері қайт, менімен бірге жауға шап дейді. Оның сөзін ешкім елемейді. Жауға қарсы жалғыз қамданады. Сол тұста жанына қараса, елде қалған інісі Қазі келе жатады. Жауға бірге шабады. Екеуі жауын жеңеді. Қастарында қарт батыр Ер Тарғын ғана жүреді. Жыр сюжеті аяқталады [10; 626, 627].

«Қарасай – Қазі» жыры Мұраттың жыраулық өнерге жетік ақын екенін жақсы танытады. Ол бұрыннан елге кең тараған қазақтың ерлік жырларын орындай жүріп, өзі Қарасай, Қазі оқиғасын (бұрын аңыз боп жүрген) үлкен эпосқа айналдырған сияқты. Сондықтан да зерттеушілердің оны аталмыш жырдың авторы санауы тегін емес.

Жыраудың «Сарыарқа» дастанында өткен заманды еске алуы

Бұл жырда [3; 150–158] ақын жалпы қазақ халқының жайына, өткендегі кезеңді күндерге тоқтай келе өзінің көкейкесті армандарын ортаға салады.

Мұраттың осы толғауының жарыққа шығуы жайлы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры Қ. Жүсіп мынадай мәліметтер ұсынады: «Ел ішіндегі әңгімеге қарағанда, «Сарыарқаның» жырлану тарихы былай айтылады: 1878–1879 жылдың жұтында Мұрат жалғыз түйесін жетелеп, үй-ішін алып Маңғыстауға кетіп, нағашы жұртын паналайды. Мұраттың айтулы ақын екенін ел біледі. Адайдың қызба жігіттері: «Мұрат айтқыш дейді, сонысын байқап көрелік, өзіміздің Аралбаймен, Қашағанмен айтыстыралық. Мұрат өз ауылында жүргенде елін, жерін, Берішін мақтап дес бермейді дейді. Енді несін мақтайды, жұтаған елін мақтай ма? Қаңғып келіп біздің елден күн көріп жүр, енді айтыстырсақ, ол жеңіледі, дандайсуын қояды» деп ел арасына сөз жүгіртеді. Мұрат мұны естіп бір кезеңі келер деп іштей ширығып жүреді. Осыны сезген үлкендер: «Мұндай әңгімені қойындар, Адай-Беріш әрі ағайын, әрі мұңдас елміз. Мұрат әрі қонақ, әрі жиен. Нағашы мен жиеннің арасындағы айтыс насырға шауып, арты жақсылыққа апармауы мүмкін, тек жүріндер» деп қойғызады.

Сөйтіп жүргенде Адай елінің үлкен жиыны болады. Айтушылардың әңгімесіне қарағанда, тоғыз болыс ел жиналады. Жиын басталарда үлкендер: «Алдымен ақындарды сөйлетейік» дейді. Сонда елдің Матжан деген атақты ақсақалы: «Олардың дұрыс болар. Алдымен сөзді әрі жиен, әрі қонақ Мұратқа берелік. Елін, жерін сағынып жүрген болар немесе біздің елдің жігіттерінің сөзі тиіп жүрген болар, өз ақындарымызды кейін көрерміз», — дейді. Ел мұны мақұлдайды. Сонда іштен тынып ширығып жүрген Мұрат осы «Сарыарқасын» жырлайды. Мұраттан кейін ешкім сөйлемей, жиын жалғасып кетеді. Бұл толғау осылайша туады. Сонда бұл дастан 1880 ж. жырланған екен. Х. Досмұхамедов осыны қуаттайды» [5; 7].

Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген кез — XIX ғасырдың екінші жартысы. Осы уақыттағы патша үкіметінің отаршылдық саясатының түпкі мақсатын ақын терең түсінді. Оның көз алдында Еділ мен Жайықты тел емген есіл елді орыс помещиктері мен графтары ығыстырып, жер-суынан айырып

жатты. Қаналған жұрттың өз мекенін, өз құқын қорғауына еш дәрежесі болмады. Мұрат секілді ақындар жүрегінен улы жыр еріксіз ақтарылды.

«Сарыарқа» жыры өткен заманды еске алып, сонау Асан қайғыдан бастап ата қонысты тастап, озбыр елдің басқыншылық әрекетінен ауа көшіп, жылы орындарынан қозғалғандығын ашына айтады:

*Бұл қоныс жеті жұрттан қалған қоныс,
Ноғайдың көшіп, талақ салған қоныс.
Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай
Біз түгіл солардан да қалған қоныс.
Бұл қоныс – жеті жұрттың кеткен қоныс.
Ноғайдың көшіп, талақ еткен қоныс.
Кемелсіз қонған елін көп тоздырған,
Қайырсыз осы секілді неткен қоныс?!
Әуелде құтты болса, неге кетті,
Еңіреп Қазтуғанның көшкен қоныс.*

«Зар заман» поэзиясында «Еділді алу» — ел мен жерден айырылу ұғымын танытады. Мұраттың толғауындағы «Еділді алу» — қазақ жерінің қақпасына кіру, отарлау жорығының басталуы дегенді білдіреді:

*Әуелі жеңіп орыс Еділді алды,
Сарытау, Аштарханның жерін де алды.
Артынан Еділден соң Нарынды алды,
Торғайдың ағаш, қамыс, талын да алды.
Ар жақтан Қайыпалды, Науша қашып,
Тарлықтың содан бері қабынғаны.
Тәмәмін сумен, нудың орыс ұстап,
Қазақтың мұнан жұтап, шалынғаны.
Орта жүз Арғын, Найман – мұны да алды,
Үш жүздің енді бар ма қалынғаны?!
Қуалап Исатайды өлтірген соң,
Заманның содан бері тарылғаны.*

Елдіктің символы — Еділдің басқаның қолына көшуі — халықтың басты қасіреті, трагедиялық ахуалдың түйінді тұсы. Және де осы жолдардан Ресейдің жылжып-жылжып қазақтың ішкі қоныстарына енгендігі, соған қарсылық жасаған Исатай сияқты батырларды өлтіргендігі айқын да нақты көрінеді.

Дастанның Махамбеттің ерлігіне арналған жолдарында:

*Ойды алды үш Оймауыт, тоғыз Торғай,
Кең қоныс мұсылманға қалынбады.
Үш қиян – жеті жұртты тоздырған жер,
Жер үшін қайғы жоқ, тарылмалы.
Шекшекей, Құтым қашып, Әбенді ұстап,
Ерлерге ерегескен не қылмады?!
Бір қазақ еркек болса Махамбеттей,
Оны да аңсыз жерде жазымдады, —*

деп, ерлерді қыруды қарудың күшімен жалғастырғаны айтылады.

Ақын осы жырының былайғы тармақтарында қазақ елінің озбырлардан көрген қорлықтарын жалғастыра береді.

Өзінің елінен көшкендігінің салдары да сол қиянаттан және оған қосымша «Жұт қоянның» әсері екендігін жыр етеді. Елін сағынған ақын көкірегінен мынадай әсем поэтикалық жырлар төгіледі:

*Біздің ел қайтушы еді Сағыз жайлап,
Тепсеңге суы шыққан бие байлап.
Қызыл шай, жез самаурын, саздың суы
Сәскеде пісуші еді әзер қайнап.
Ақсақал тарқаушы еді кеңес ойлап,
Ат мініп алма мойын, жібек жауып,
Мырзалар жүруші еді одағайлап.
Сыйласқан төре-хандай бір-бірімен,
Айырды ағайыннан күліп-ойнап.*

*Халқымның салтанаты еске түссе,
Жүрегім өртенеді оттай жайнап.*

Жампоз жырау елдің жайбарақат тұрмысын еселеп айта келіп, қысқа да болса бейбіт, тыныш тіршілікті орыс пен «қоянның» жұтатқанын былайша суреттейді:

*Ел едік біз осындай шалықтаған,
Мал бітіп қалың қара қалыптаған.
Ақты қой, қылаң жылқы, қып-қызыл нар,
Тең ауды төрт түлік мал шауыттаған.
Наришөккен, Топырақшаиты жылқыға жай,
Саралжын, Маңғытпенен бәрі де сай.
Сыймаған маң далаға сонша малдан
Құдайым тастамады бір торы тай!
Алланың құлы болсаң, бізге күлме,
Біреу бай, біреу жарлы қылған Құдай,
Бар еді тәуір қоныс Тайсойғандай,
Ақ шөпті – семіртуге әрі малды-ай.
Шақырып, бір-біріне бие сойып,
Ақсақал тарқаушы еді жандаралдай.
Күз болса қонушы еді Қаракөлге,
Ащылы, екі жағы жайлы жерге.
Көкпегін іргесінен сүйреп жағып,
Мол дәулет бітуші еді біздің елге.
Шалқыған шалқар көлдей қайран жұртым
Бытырап, қоңсы болды әркімдерге.
Нарқозы құдығы еді Есболайдың,
Отырған күнін көріп жарлы-байдың,
Жылқыны Тазбұлаққа айдап тастап,
Су еді жалдандырған құлын-тайды.
Су ішіп Нарқозыдан шыққан жылқы
Байгел мен басушы еді Жездібайды.
Симаған ен далаға сонша малдан
Құдайым тастамады жалғыз тайды.
Алланың құлы болсаң, бізге күлме,
Ісіне кім көнбейді бір Құдайдың.*

Бұл жолдардан елдің ауыр тұрмысы, Жайық бойы мен Нарын құмының халсіз күйі көз алдымызға елестейді.

Жырдың терең мәнді бейнелеулерінде халықтың ауыр тұрмысы, өзге жұрттан келген зардап, елдің зары естіледі.

«Сарыарқа», «Үш қиян» — шоқтығы биік туындылар. Бұл – тарих, берісі — Алшын, әрісі — Алаш тарихы, сонау Ноғайлы заманынан бергі халқымыздың шерлі шежіресі.

*Қазақ қоғамының бір қиын сәтінің тарихи энциклопедиясы болған
Мұраттың «Үш қиян» толғауы*

«Үш қиян» қайтып оралмас өткен шақ, құбылмалы «сұм» заман, қайырсыз қоныс жөнінде егіле толғаған көркем поэма. Сол кезде қазақ даласында енді-енді нышан бере бастаған құбылыстарға ақын өз тарапынан баға ұсынбақ болған. Замана туралы, халықтың тұрмыс-тіршілігі жайында көкейкесті ойларын, өкініші мен күдігін, арманы мен үмітін Мұрат жырау өз дастанында былайша тебірене толғап, төгіле жырлаған:

*Заманнан заман оралған,
Дүние шіркін соны алған.
Адыра қалғыр бұл қоныс,
Қайырсыз екен озалдан.
Қайырсыз неге десеңіз,
Асан қайғы, Қазтуған,
Орақ, Мамай, Телағыс —
Қалған екен солардан.*

*Біз де бір сондай болармыз,
Артық па едік олардан?!*

Көшпелілер жерді кие тұтқан. Көшпелі ұғымында жер жансыз табиғи құбылыс жай ғана аумақ емес. Ол — жанды бейне. Жанды болғанда қасиетті бейне — «Жер-Ана» келбетінде көрініс табады.

Мұраттың толғауында туған жер ұғымы ұштағандық тұтастық арқылы аңғартылады:

*Еділдің бойы — қанды қиян,
Жайықтың бойы — майлы қиян,
Маңғыстау бойы — шаңды қиян,
Адыра қалғыр үш қиян!
Үш қиянның ара бойынан
Жеті жұрт кетіп, жол салған.
Жеті жұрттың кеткен жер,
Қайырсыз болған неткен жер?
Адыра қалғыр көк Жайық,
Көпір салып өткен жер,
Асан қайғы, Қазтуған,
Орақ, Мамай, Телағыс,
Шораның шұбап кеткен жер.*

Сырт елден қауіп-қатер төнбесе, ел дәулеті өркендейді. Жер-Ана бар байлығын жайып салып, жайлаған ел барлық қызығын көреді. Сондай құнарлы, жайлы қоныс Еділ мен Жайық, Маңғыстау өлкесі болған-ды:

*Тұлпар мініп, ту алған,
Дұспанын көріп қуанған,
Алмасын қанға суарған,
Аруақты ерлердің
Абыройын төккен жер,
Керегесін кескен жер,
Кесіп, бұршақ еткен жер.
Ердің соңы Исатай
Бармағын тістеп өткен жер.
Жеті жұрт көшіп кеткен соң,
Атамыз қазақ баласы
Қонып, мекен еткен жер.
Мыңнан-мыңнан жылқы айдап,
Жүзден-жүзден нар байлап,
Дәулеті қалың біткен жер.
Аузы түкті кәуірдің,
Басы шоқты қалмақтың
Қанын судай төккен жер.
Алма мойын аруын
Ерлерім олжа еткен жер...*

Жер құнарлығына қызыққан қазақ елі бейқам жатып, тез байып, дәулеті асып кетіп еді. Жер құнарлығы ел байлығы болып, ырысын молайтқан сайын, оның бейқамдығы да арта түсті. Сырт жауын қызықтырды:

*Адыра қалғыр көк Жайық!
Садағын сала байланып,
Астана жұртын айналып,
Ерлерім енсеп желген жер.
Мыңнан-мыңнан жылқы айдап,
Ақтылы қойдың өрген жер.
Шалқыған дәулет мол бітіп,
Қызығын жұртым көрген жер.
Емендей белін бүгілтіп,
Жібектей жалын төгілтіп,
Еріні төмен салынған,*

*Құйрығы гүлдей малынған,
Күдері бел, күтшек сан,
Бедеу атқа мінген жер.
Аузы түкті кәуірді
Ерлерім айдап келген жер,
Қысырақтай бөлген жер.
Күндердің күні болғанда,
Таршылыққа іліндің,
Жеті жұрт кетіп, бұлген жер!*

Толғауда қазақ халқының кең далада, көлде қонған қаздай жайқала көшіп, үй-жайын қомдап, қонған тұстары былайша суреттелген:

*Шаңдаттырып даласын,
Талқан етіп қаласын,
Атамыз қазақ болғанда
Әлденеше шапқан жер.
Қоралап айдап дұшпанды,
Үргеніш пенен Бұхарға
Әлденеше сатқан жер,
Алтын ала, ақ күміс
Қарық олжаға батқан жер,
Алтыннан тұрман таққан жер.
Қырғауылдай қызыл нар,
Қыз-келіншек жиылып,
Қызықпенен артқан жер.
Айыр өркеш, сары інген,
Кілем жауып үстіне,
Қыл арқанмен тартқан жер.
Мыңнан жылқы айдаған,
Жүзден нарды байлаған,
Салтанат түзеп мырзалар,
Тамашаға батқан жер.
Қайырсыз болып барады-ау!
Атамыз өткен Асан би
Мұны да құтсыз деп айтқан жер!*

Бабаларының басқан ізіне қарап, тұлғаларды жоқтайтын «Үш қиян» толғауында қазақ жұртының өткен өмірінен мәлімет беретін сан алуан атаулар мен есімдер көптеп кездеседі. Мұраттың жырында «Атамыз өткен Асан би, Мұны да құтсыз деп айтқан жер» делінгендей, қоныстан қоныс таңдап, жер үстін шарлаған ойшылдың аз-кем тұрақтаған мекені болыпты-мыс:

*Ақтөбе менен Қорғаниша,
Асан қайғы бабаның
Қызыл тастан үй салдырып,
Он жыл тұтас отырып,
Әңгіме құрып кеткен жер.*

Мұның бәрі ақынның Асанның шығармаларының сарынын толғауларына арқау еткенін, оның өзіне қатысты ауыздан ауызға жеткен әңгімелерді санаға сіңіріп өскенін дәлелдейді.

Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығында «үш» санымен өрнектелген тіркестер жеткілікті. Ақын айтар ойын үштіктің бірлігіне орайластыруға бейім тұрады. Ол отарлаушылардың алдында кесе-көлденең жатқан үш өзенді жайлаған үш мекенді жауды жақындатпайтын қалқан көреді. Бұл үштіктің іргесі сөгілсе, елдің күйі қашқаны деп санайды:

*Еділді тартып алғаны —
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны —
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны —
Ойдағысы болғаны.*

*Маңқыстаудың үш түбек
Оны дағы алғаны.
Үргеніш пен Бұхарға
Арбасын сүйреп барғаны,
Қонысың бар ма қалғаны?!
Мал мен басты есептеп,
Баланың санын алғаны —
Аңғарсаңыз, жігіттер,
Замананы тағы да
Бір қырсықтың шалғаны!*

«Үш қиянның» азалы түйін-тұжырымы осы.

Мұрат өлеңінен ел бірлігінің берекесі қашқанын, бітімгерлік бәтуаның бұзылғанын көреміз. Екіге жарылуды ақын екі адамның ұстасуы түрінде бейнелейді:

*Адамның азған белгісі:
Екі кісі дауласса,
Тату бол деп айтпайды.
Екі айырып арасын,
Арасынан пара алған.
Мұсылманның баласы
Қашуды қойды арамнан.*

Заманның бұзылуына байланысты ендігі адамдарда қайыр, шапағат, салауат деген қалмай барады. Ар, ұят, иман, адамгершілік жоғалып, жабайыланып барамыз деген пікірлерін жырлайды ақын:

*Шапағат, қайыр қалмады
Жақын-жуық, жараннан.
Атқа мінген жігітте
Қалмады нәрсе қарардан,
Қайыр кетіп қазаннан,
Қуат кетіп азаннан.*

Ақынның тұжырымы бойынша, адамның азуы заманға емес, керісінше, заманның азуы адамға байланысты. Адамның азған белгісін сипаттаған жырау «заман азды» ұғымына басқаша көзқарас танытады:

*Бәйіт еттім бұ сөзді
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын —
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Мұның бәрі адамнан.*

Кемеңгер жырау дастанның соңында сұмпайы заманның бейнесін өте дәл береді. Ақын өзге жұрттың әдепсіз ғұрпы бірден-бірге дендеп еніп, қазақты бүлдіріп жатқанын айтып, зорлықпен келген заманға жиіркене қарайды және болашақтан түңіледі:

*Мен хауіп еткеннен айтамын:
Ақ борықтай иілген,
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шая ма деп жүрегін,
Шашын, мұртын қойдырып,
Ащы суға тойдырып,
Бұза ма деп реңін.
Адыра қалғыр заманның
Мен жаратпаймын сүреңін!*

«Үш қиян» дастаны — Мұрат ақынның жүрегін жарып шыққан ең мұңды, ең зарлы жыр. Ол жырау тілімен айтқан халық үні, халық мұңы болды.

Түйін

Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығының бүгінгі және келер ұрпақ үшін қажеттілігі неде? Біздің пікірімізше, ең алдымен, ақынның өлең-жырларын зейін қойып оқи отырып, ел мен жер тарихынан мол мағлұмат алуға болатындығында.

Мұрат шығармашылығының біз үшін тағы бір құндылығы ақынның көркем тілі, оның тілі әдебиетімізге негіз болған ел әдебиетінің тілі.

Өткен тарихтан білетініміз, «Тіл, әдебиет институтының қызметіндегі өрескел қателіктер туралы» дейтін 1947 ж. атышулы Қаулыдан кейін бір шоғыр саңлақтар қатарында Мұрат ақынның шығармаларын да ауызға алу қылмыс саналғаны белгілі. Өмір шындығын бұлтартпай айтып, отаршылдық озбырлығына ашық қарсы шығып, бұрынғы «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» қазақы бейбіт, аңғал да албырт өмірді көбірек дәріптегені үшін Кенес кезеңі оған «зар заманның кертартпа ақыны» деп айдар тағып, атын тұмшалап келді. Бірақ та түн-түнектің артынан жарқыраған күн шықпайтын ба еді?! Тарих қойнауында көміліп жатқан «таза, мінсіз, асыл сөздерді» егемендік лебі «толқытып шығарды». Қ. Сыдықов, Б. Қорқытов, Ғ. Әнес, А. Мектеп, Ш. Керім, М. Құлкенов сынды еңбектерінің нәтижесінде Мұрат ақынның жыр жинағы бірнеше дүркін баспа бетін көрді. Халық дән риза боп, сусаған рухын суарды. Әйтсе де, бабалар аманаттаған асыл дүниелерді іздеп тауып, туған халқына табыстау дейтін абыройлы міндет-борыш қазақ барда алдағы уақытта да тоқтамақ емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Иманқұл Ж. Көршінің «көзірі» / Ж. Иманқұл // Жалын. — 2015. — № 1. — 2–5-б.
- 2 Қожабекова Қ. Зар заман ақындары / Қ. Қожабекова // Қазақ — № 47. (613). — 2012. — 23 қараша. — 11-б.
- 3 Зар заман: жыр-толғаулар / Құраст. С. Дәуітов. — Алматы: Жалын, 1993. — 176 б.
- 4 Неталиев М. Кіші жүз шежіресі (Тарихи-этнографиялық зерттеу) / М. Неталиев. — Алматы: Арыс, 2014. — 296 б.
- 5 Жүсіп Қ. «Екі жақты, бір тілді, сөйлейтін сөзге шешенмін...» / Қ. Жүсіп // Ана тілі. — № 28 (1182). — 2013. — 11–17 шілде. — 6, 7-б.
- 6 Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. (Қазақ әдебиеті тарихынан очерктер) / Ы. Дүйсенбаев. — Алматы: Жазушы, 1970. — 192 б.
- 7 Көшекұлы Е. «Таудағы тарлан бөрі едім...» / Е. Көшекұлы // Егемен Қазақстан. — 10 сәуір. — 1993. — 6 б.
- 8 Базарбаев С. Мұрат Мөңкеұлы Атыраудың ғана ақыны ма еді? / С. Базарбаев // Алтын Орда. — № 27 (389). — 2007. — 5–11 шілде. — 28 б.
- 9 Досмұхамедұлы Х. Аламан / Х. Досмұхамедұлы / Құраст., алғы сөзін және түсінікт. жазғ. Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 176 б.
- 10 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық / Х. Сүйіншәлиев. — Алматы: Санат, 1997. — 928 б.
- 11 Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым / Құраст. Б. Тоғысбаев, А. Сужикова. — Алматы: Алматы кітап, 2006. — 376 б.

Р.С. Каренов

Мурат Монкеулы — видный поэт «смутного времени»

В статье описаны жизнь и деятельность видного акына, жырау второй половины XIX столетия Мурата Монкеулы. Отмечено, что в молодости он участвовал в многочисленных айтысах с поэтами своего времени и прошел хорошую школу поэтического мастерства. Указано, что поэт создал множество песен, толгау и посвящений, в которых воспевал любовь к родной земле. В своих песнях-толгау Мурат воспевает бая и храброго джигита, девушку-невесту и охоту с ястребом, говорит о скоротечности жизни, об изменчивости бренного мира. Особое внимание уделено дастану «Уш киян» — одному из значительных произведений акына, в котором он описывает тяжелое положение народа, свои сомнения, мечты и надежды. Дана характеристика толгау «Сарыарка», в котором поэт призывает казахов преодолеть родовую отчужденность, а также поэмам «Карасай-Казы» и «Казтуган», посвященным казахским батырам. Сделан вывод о том, что Мурат в своем творчестве мастерски использовал издавна бытовавшие формы стиха, стремился к реалистичности и конкретности в психологических характеристиках, внес вклад в развитие литературного языка.

Ключевые слова: общество, страна, «смутное время», представитель, колонизация, поэт, айтыс, толгау, народ, мечта, надежда, земля, политика, история, литературоведение.

R.S. Karenov

Murat Monkeuly is a prominent poet of the «time of troubles»

It describes the life and work of prominent akyn, zhyrau of the second half of the XIX century Murat Monkeuly. It is emphasized that in his youth he participated in numerous aitys with the poets of his time, and was a good school of poetic craftsmanship. It is stated that the poet has created a lot of songs, tolgau and initiations, which extolled the love of his native land. It is noted that in their songs-tolgau Murat sings about rich and brave horseman, girl-bride and hunting with a hawk, speaks about the brevity of life, the variability mortal world. Special attention is paid dastan «Ush Kiyan» — one of the most significant works of akyn, in which he describes the plight of the people, their concerns, hopes and dreams. The characteristic tolgau «Saryarka» in which the poet urges Kazakhs overcome generic exclusion, as well as the poems «Karasai-Kazi» and «Kaztugan» devoted to the Kazakh batyrs. It is concluded that Murat in his work has long skillfully used was common verse forms, sought to realism and concreteness in psychological characteristics, contributed to the development of literary language.

Keywords: society, country, «time of troubles», representative, colonization, poet, aitys, chanting, people, dream, hope, land, politics, history, literature of reference.

References

- 1 Imankul, Zh. (2015). Korshinin «koziri» [Neighbor's «Trump»]. *Zhalyn*, 1 [in Kazakh].
- 2 Kozhabekova, K. (2012). Zar zaman akynyndary [Poets of troubled times]. *Kazakh*, 47 (613), November, 23 [in Kazakh].
- 3 Comp. by S. Dauytov (1993). *Zar zaman: zhyr-tolhauar [Time of troubles: Lyrics and reflections]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 4 Netaliev, M. (2014). *Kishi zhuz shezhiresi. (Tarikhi-etnografiialyk zertteu) [Shezhire of Junior zhuz (historical-ethnographic research)]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Zhusip, K. (2013). «Eki zhakty, bir tildi, soileitin sozge sheshenmin...» [«Master of speech, which has two faces, one language ...»]. *Ana tili*, 11–17, July, 28 (1182) [in Kazakh].
- 6 Dyusenbayev, I. (1970). *Hasyrlar syry. (Kazak adabietini tarikhynan ocherkter) [Secrets of the century (Sketches from the history of domestic literature)]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Koshekuly, E. (1993). «Taudahy tarlan bori edim...» [«I was a ferocious wolf of mountains ...»]. *Egemen Kazakhstan*, April, 10 [in Kazakh].
- 8 Bazarbaev, S. (2007). Murat Monkeuly Atyraudyn hana akyny ma edi? [Is Murat Monkeuly only akyn from Atyrau?]. *Altyn Orda*, 5–11, July, 27 (389) [in Kazakh].
- 9 Dosmuhameduly, H. (1991). *Alaman / Comp.*, wrote the introductory remarks and explanations — G. Anesov, A. Mektepov, Sh. Kerimov. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 10 Syunshaliev, H. (1997). *Kazak adabietinin tarikhy [History of Kazakh literature]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 11 Comp. B. Togysbaev, A. Suzhikova (2006). *Tarikhi tulhalar. Tanyndyk-kopshilik basylym [Historical figures. The publication with informative and general character]*. Almaty: Almaty kitap [in Kazakh].